

Oleksandr ŁOZOWYCKYJ

Sumski Państwowy Uniwersytet

lozovytskyi@gmail.com

INTERESY GEOSTRATEGICZNE I GEOPOLITYKA WSPÓŁCZESNEJ UKRAINY W REGIONIE CZARNOMORSKIM

ABSTRACT Geostrategic interests and geopolitics of modern Ukraine in the Big Black Sea region

The paper theoretically grounds current trends and patterns of international relations. It examines the concept, content and factors of national interests in foreign policy of the modern state. The author makes use of empirical and historical experience of safeguarding national interest and its role in the implementation of foreign policy. This scientific problem is solved in an integrated analysis of recent research and publications on the characteristics of the vital mechanisms of development and conditions for their implementation, including the uncertainties and contradictions of globalization.

Słowa kluczowe: interesy geostrategiczne, polityka zagraniczna, globalizacja, stosunki międzynarodowe, administracja publiczna

Key words: geopolitical interests, foreign policy, globalization, international relations, public administration

*Polityka głosi wznioste idee,
ale uznaje tylko prawo najsilniejszego.*
Pierre-Claude-Victor P. Boiste

Współczesna Ukraina przeżywa dramatyczny okres w swojej historii. Będąc w stanie kryzysu społeczno-politycznego, chorobliwie dąży do przewyciężenia wewnętrznego zamętu i określenia własnej ścieżki rozwoju jako demokratycznego państwa europejskiego. W warunkach nowej sytuacji geopolitycznej, dzięki zrównoważonej i dalekowszyczej polityce, Ukraina ma możliwość realizacji swoich geostrategicznych interesów.

Sytuacja zmusza Ukrainę do wypracowania w polityce takich metod działania, które będą adekwatne w danych okolicznościach i jednocześnie będą zabezpieczać jej interesy, wspierając zdobycie i umocnienie autorytetu na arenie międzynarodowej oraz uzyskanie wpływu na wydarzenia na świecie. Dlatego też tworzenie własnej geopolityki powinno opierać się na wyważonym rozumieniu interesów geostrategicznych, a także na określeniu miejsca, które ukraińska geopolityka winna zajmować w odniesieniu do rozwoju stosunków z innymi krajami. Ideą, która konsoliduje interesy geostrategiczne, czyni je narodowymi, jest idea Ukrainy jako ojczyzny wszystkich obywateli, którzy związali swoje życie z tym krajem i są zaangażowani w tworzenie ukraińskiego społeczeństwa, odpowiedzialnego za kontynuację tradycji i jednocześnie korelującego tę tradycję ze strategią rozwoju globalnego.

W dzisiejszych czasach coraz chętniej sięga się po argumenty geopolityczne, a same interesy geostrategiczne największych krajów świata stały się siłą napędową współczesnych procesów politycznych. Te ostatnie w obecnych warunkach są ważnymi czynnikami determinującymi charakter stosunków między państwami w kwestiach terytorialnych i zasobów naturalnych¹.

Geostrategiczne interesy składają się na skomplikowany, wielopoziomowy system, który kształtuje się w nurcie obiektywnych procesów, zarówno pod bezpośrednim, jak i pośrednim wpływem wielu czynników². W ramach wielopoziomowego, dynamicznego systemu interesów geostrategicznych można wyróżnić dwa kompleksy. Pierwszy – to priorytetowe, długoterminowe interesy, które praktycznie nie zmieniają się lub zmieniają się bardzo powoli³. Druga grupa – to interesy o charakterze bieżącym. Ich przedmiotem jest osiągnięcie celów kształtujących się w rezultacie osiągniętych porozumień bądź kompromisów w sporach i konfrontacjach z innymi państwami. W realnej polityce miejsce tych dwóch grup zostaje określone przez konkretne warunki i zależy od stosunku sił oraz arsenału środków dla realizacji priorytetowych interesów⁴.

Wymienione systemy, będące elementami całościowej struktury interesów geostrategicznych, mogą zostać zaklasyfikowane jako wewnętrzne. Obok nich istnieje cały szereg systemów wyższego rzędu, które są zewnętrznymi w stosunku do systemu interesów geopolitycznych. Są to przede wszystkim:

¹ Y.H. Burns, *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, Cambridge–New York 1988, s. 53.

² A. Michel, *Histoire des doctrines politiques à Rome*, Paris 1971, s. 73.

³ B. Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, Paris 2008, s. 123.

⁴ P. Ansart, *Des ideologies politiques*, Paris 1994, s. 175.

- region geopolityczny – system łączący całe spektrum relacji między narodami i państwami określonego regionu na kuli ziemskiej;
- społeczność światowa – system jednoczący wszystkie państwa bądź wszystkie narody naszej planety;
- warunki naturalne – system obejmujący środowisko bytowania i działalności ludzkiej⁵.

Badając związek idei geostrategicznych z konkretnymi wydarzeniami i rolą Ukrainy na świecie, z ewolucją nowego geopolitycznego porządku świata, który wyłonił się po rozpadzie „bloku komunistycznego”, można określić relacje między „wielką” i „małą” geopolityką. Do „wielkiej” zalicza się oficjalne dokumenty i prace ekspertów, do „małej” – zbiór symboli i wyobrażeń społecznych o miejscu kraju na świecie, propagowany w mediach, szerzony przez system edukacji, oficjalną propagandę⁶. Można stwierdzić, że na Ukrainie geopolityka jest coraz bardziej zależna od opinii publicznej i mitów świadomości społecznej⁷.

Stosunki geopolityczne jawią się jako faktor określający tematykę współczesnego światowego procesu politycznego. Geopolityka współczesności to zbiór dziesiątek, a nawet setek równoległych procesów, toczących się codziennie, które odzwierciedlają oddziaływanie interesów poszczególnych państw. Zachowanie geopolityki w jej formie pierwotnej nieuchronnie prowadzi do ograniczenia jej przydatności w sferze teoretycznej i praktycznej, do jej marginalizacji jako „oddzielnej dziedziny wiedzy”, choć ma ona wielki potencjał świadomego wpływania na rzeczywistość⁸.

Jednakże pojęcie geopolityki we współczesnym procesie politycznym wymaga przededefiniowania i zmiany podstaw naukowych, aby dyscyplina ta bliższa była realnej sytuacji na świecie w XXI w. Po spełnieniu tych dwóch warunków geopolityka może stać się „ogólnoteoretyczną konstrukcją badawczą”⁹ strategii polityki zagranicznej i wewnętrznej, z ową elastycznością, która w razie potrzeby pozwala posługiwać się jednocześnie kilkoma modelami. Dlatego w łonie owej dyscypliny ukształtowały się dwie szkoły.

Pierwsza – liberalna, wyznaje prymat subiektywnej „osobowej woli i wolności człowieka”¹⁰. Przedstawiciele tej szkoły uważają, że jeśli istnieje pierwotna przyczyna konfliktów międzyludzkich i międzynarodowych, to nie są to czynniki ekonomiczne, siły historii czy równowaga sił, a codzienne nadzieje i obawy ludzkiego umysłu¹¹.

Druga – szkoła realistów, do której można zaliczyć w tym wypadku tradycyjną zachodnią geopolitykę, widzi mechanizmy napędowe procesów geopolitycznych w fak-

⁵ E. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Paris 1986, s. 147.

⁶ L. Strauss, T. Cropsey, *History of Political Philosophy*, Chicago 1987, s. 65.

⁷ D. Miller et al., *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, Oxford 1987, s. 15.

⁸ G.E. Delury, *World Encyclopedia of Political Systems*, Harlow 1983, s. 33.

⁹ D. Eatson, *The Political Systems*, New York 2003, s. 181.

¹⁰ M. Matloff, *American Military History*, Washington. 1973, s. 38.

¹¹ F. Ajami, *The Global Logic of the Neoconservatives*, Paris 2009, s. 149.

torach materialnych, takich jak: czynniki gospodarcze, warunki geograficzne, potęga militarna¹².

Zdefiniowanie geostrategicznych interesów narodowych określa priorytety działalności geopolitycznej. Żywotne geostrategiczne interesy narodowe związane są z zachowaniem, wzmocnieniem i ochroną wartości narodowych, których dewaluacja i utrata stawia pod znakiem zapytania bezpieczeństwo, a nawet samo istnienie narodu. Można tu zaliczyć: suwerenność, integralność państwową i terytorialną, skuteczny system obrony i bezpieczeństwa, odparcie agresji, zapobieżenie wojnie.

Nie mniej ważne jest rozważenie sposobów realizacji geostrategii, za pomocą których państwo powinno promować swoje interesy, w razie potrzeby także z użyciem siły, nie bacząc na moralność i interesy innych państw. W przyszłości będą one realizowane poprzez wzmocnienie znaczenia państwa na arenie międzynarodowej, tworzenie nowych koalicji i rywalizację w nich o przywództwo oraz konkurencję w kwestii dodatkowych korzyści zarówno bezpośrednio w stosunkach z największymi państwami świata i koalicjami państw, jak również w kluczowych regionach świata.

Dziś Ukraina jako przedmiot polityki światowej ponosi określoną odpowiedzialność i ma obowiązki wobec społeczności światowej co do wsparcia jej interesów. A jak pokazuje doświadczenie krajów europejskich, transgraniczna i międzyregionalna współpraca ma znaczący pozytywny wpływ na rozwój stosunków między państwami, poprawę sytuacji w regionie i wzmocnienie korzystnej dla wszystkich stron współpracy¹³.

Perspektywy państwa określane są przede wszystkim poprzez wyjątkową pozycję geopolityczną Ukrainy. Dzięki rozważnej, dalekowzrocznej polityce Ukraina jest w stanie zapewnić sobie godne miejsce w świecie, poprzez integrację z międzynarodowymi mechanizmami podejmowania decyzji. Taka polityka otwiera nowe możliwości zbliżenia Ukrainy ze słowiańskimi krajami Europy Wschodniej, z państwami Eurazji, a przede wszystkim możliwość wzmocnienia wpływów w regionie Morza Czarnego.

Region czarnomorski jest jednym z najbardziej priorytetowych i mających największe perspektywy makroregionów, które są istotne dla dynamicznego rozwoju Ukrainy jako państwa – jednego z liderów regionu. Wyjątkowe geopolityczne położenie Ukrainy i jej niezwykle bogate zasoby stwarzają możliwość wzmocnienia polityki państwa w tym kierunku.

Wspomniany region leży na granicy między Europą i Azją, a także między Rosją i Bliskim Wschodem, połączony z Europą Południową poprzez dostęp do Morza Śródziemnego i z Europą Środkową poprzez Dunaj i jego dopływy. Jest więcej niż regionem o lokalnym znaczeniu strategicznym, przedstawia sobą oś geopolityczną o ogromnym znaczeniu w rozszerzonej Unii Europejskiej. Leżąc w centrum *Heartlandu* Halforda Mackindera i na „granicy cywilizacji” Samuela Huntingtona, naznaczony szeregiem

¹² B. Michel, *Un monde en mouvement*, Paris 2001, s. 183.

¹³ F.P. Stutz, A.R. de Souza, *The World Economy. Resources, Location, Trade, and Development*, Upper Saddle River 1998, s. 207.

konfliktów etnicznych i politycznych, region czarnomorski w przeszłości odgrywał kluczową rolę w kształtowaniu europejskiej historii¹⁴. Różnorodność narodów, które mieszkaly tu obok siebie w ciągu wieków, zawsze była zarówno źródłem potencjalnych konfliktów, jak i ubogacenia kulturowego. Od czasów starożytnych Europejczycy odnosili się do tych terytoriów z wielkim zainteresowaniem – wzbudzały one ich podziw, były źródłem mistycznych wierzeń, strachu oraz miejscem zyskownego handlu¹⁵.

Ze względu na fakt, że region czarnomorski pełen jest napięć wewnętrznych i wciąż się kształtuje, niezwykle ważne jest zwiększenie współpracy i pogłębienie dialogu między należącymi do niego państwami. W związku z tym będzie dla tego terenu niezwykle korzystne rozszerzenie stosunków z Unią Europejską, nie tylko w kwestiach energetycznych – dostaw ropy naftowej i gazu, ale również pod względem rozwoju infrastruktury, poprzez budowę linii kolejowych i sieci energetycznych, co zapewniłoby łączność i współpracę między Europą, Bliskim Wschodem oraz regionem Morza Czarnego i Kaspijskiego. Tęgo rodzaju współpraca ma wyraźny wymiar polityczny, ponieważ rozwój regionalnej infrastruktury przyczyni się do wzmocnienia niezależności nowych państw regionu, które są w momencie przejściowym od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej i demokracji¹⁶.

Dziś w basenie Morza Czarnego obowiązują różne formy współpracy regionalnej zarówno między krajami, jak i poszczególnymi regionami, a nawet miastami z różnych krajów. Przede wszystkim istnieje zaś szereg priorytetowych kierunków współpracy między państwami tego regionu, do których należą:

- tworzenie systemu swobodnego przepływu towarów, usług i kapitału, dla stymulacji kontaktów gospodarczych i rozszerzenia granic współpracy produkcyjnej i inwestycyjnej;
- wsparcie współpracy krajów regionu Morza Czarnego w procesach prywatyzacji, przedsiębiorczości i umocnienia małego oraz średniego biznesu, kompleksowe wykorzystanie i ochrona biologicznych, mineralnych i wodnych zasobów Morza Czarnego;
- tworzenie infrastruktury bankowej oraz sieci centrów biznesowych w celu finansowania i wsparcia informacyjnego zarówno inwestycji publicznych, jak i prywatnych przedsiębiorstw;
- ujednoczenie systemu celnego w krajach regionu oraz stworzenie sprawnego systemu rozliczeń wielostronnych;
- tworzenie infrastruktury transportowej poprzez modernizację i otwieranie nowych połączeń komunikacyjnych oraz rozbudowę kolejowych i lotniczych połączeń między krajami regionu Morza Czarnego;
- rozwój nowoczesnych systemów telekomunikacyjnych, zapewnienie niezawodnych połączeń telefonicznych pomiędzy krajami regionu czarnomorskiego, w szczególności w ramach projektu wspólnej linii światłowodowej między Buł-

¹⁴ D.E. Apter, *Politics of Modernization*, Chicago 1965, s. 31.

¹⁵ F. Ajami, *The Global Logic...*, s. 78.

¹⁶ B. Chantebout, *Droit constitutionnel...*, s. 163.

garią, Włochami, Rumunią, Turcją i Ukrainą, z perspektywą przyłączenia do linii euroazjatyckiej łączącej Europę z Koreą i Japonią.

Główne cele Ukrainy odnośnie do uczestnictwa w projektach realizowanych regionie Morza Czarnego sprowadzają się do następujących zadań:

- Przemyslenie priorytetów w stosunkach z państwami w regionie. Poszukiwanie dopuszczalnych sposobów zharmonizowania interesów krajów z innymi strukturami międzynarodowymi oraz poszukiwanie odpowiednich mechanizmów przewyższenia sprzeczności.
- Kontynuacja prac nad zmianą ukraińskiego prawodawstwa, które reguluje współpracę międzypaństwową i regionalną i stworzenie korzystnego klimatu inwestycyjnego w regionie.
- Kwestia utworzenia strefy wolnego handlu na terytorium krajów regionu, co może być osiągnięte w ramach kształtowania Europejskiego Obszaru Gospodarczego.
- Opracowanie modeli współpracy w ramach istniejących mechanizmów instytucjonalnych w celu wzmocnienia procesów rozwoju gospodarczego, bezpieczeństwa gospodarczego i zmniejszenia uzależnienia gospodarczego w regionie.

Realizacja projektów gospodarczych, humanitarnych, ekologicznych i wielu innych może być prowadzona w formie współpracy międzyregionalnej zainteresowanych krajów¹⁷. W interesie Ukrainy leży zarówno wzmocnienie stosunków z partnerami, którzy należą do Unii Europejskiej, jak i wszechstronny rozwój ścisłych partnerskich i wzajemnie korzystnych stosunków ze wszystkimi państwami regionu Morza Czarnego¹⁸.

Region czarnomorski może rozwiązać niektóre ze swoich problemów po nawiązaniu stosunków instytucjonalnych z Unią Europejską. Głównym priorytetem Unii Europejskiej w stosunkach z krajami regionu Morza Czarnego jest wszelka pomoc w powiększeniu dobrobytu, demokracji, pokoju, stabilności i bezpieczeństwa na tych terenach. Te cele są niezwykle ważne dla krajów regionu nie tylko ze względu na wyzwania polityczne, gospodarcze, administracyjne, ekologiczne i społeczne, które stoją przed nimi, ale również z uwagi na ich okresową niestabilność¹⁹.

Niemniej jednak dla efektywnej pracy konieczne jest wyznaczenie priorytetów oraz wybór kilku najbardziej interesujących i obiecujących obszarów działania. Takimi priorytetowymi obszarami mogłyby być między innymi: współpraca energetyczna, transport, współpraca w dziedzinie ekologii, rybołówstwa i turystyka. Ponadto należy rozwijać system zarządzania kryzysowego, ponieważ istniejące nierozwiązane konflikty w regionie pozostają jednym z głównych hamulców dla rozwoju współpracy w basenie Morza Czarnego.

Jednakże aby zainteresować Unię Europejską, kraje czarnomorskie powinny zwrócić uwagę na kilka ważnych punktów. Przede wszystkim winny dołożyć starań, aby oży-

¹⁷ D.J. Manning, T.J. Robinson, *The Place of Ideology in Political Life*, London–Dover 1985, s. 94.

¹⁸ B. Michel, *Un monde...*, s. 103.

¹⁹ D. Eatson, *The Political...*, s. 313.

wić regionalizację poprzez współpracę i zwiększenie zakresu współdziałania. Poczynania te dadzą wyraźny sygnał, że region chce się pozycjonować jako teren integralny. To z kolei będzie wezwaniem, aby uregulować instytucjonalne stosunki z Unią Europejską, która wiąże z regionem Morza Czarnego rozwiązanie kwestii energetycznej.

Ze względu na zmniejszenie wydobycia gazu na Morzu Północnym zwiększa się uzależnienie Europy od bliskowschodniej ropy naftowej i syberyjskiego gazu. Niezawodne i ciągłe dostarczanie zasobów energii z basenu Morza Kaspijskiego, przez basen Morza Czarnego i wokół niego, zyskuje zatem ogromne znaczenie. Kwestia bezpieczeństwa energetycznego w Europie nieustannie rodzi szereg pytań związanych z Morzem Kaspijskim. Należą do nich niejasności dotyczące jego statusu, rywalizacja między krajami regionu (Bułgarii i Rumunii, Grecji i Turcji, Rosji i Ukrainy) dotycząca tego, przez który z nich będą przebiegać nowe rurociągi²⁰.

Temat bezpieczeństwa i ciągłości dostaw surowców przez terytorium krajów regionu – co jest trudne do zapewnienia w kontekście konfliktów i niestabilności w tych krajach – nabiera zatem dla Unii Europejskiej niezwykle dużego znaczenia, zwłaszcza gdy realizowane będą projekty łączące rurociągi z UE z rurociągami regionu Morza Kaspijskiego. Unia Europejska jest również zainteresowana promowaniem demokracji w nowych niepodległych państwach regionu Morza Czarnego, co w rzeczywistości jest bardzo ważnym narzędziem w tworzeniu społeczeństwa obywatelskiego i wolnych mediów. Jednak wprowadzenie niezależnych i krytycznych mediów oraz instytucji obywatelskich spotkało się z oporem ze strony władz w większości nowych niepodległych państw, ponieważ w opinii ich przywódców liberalizacja może stwarzać zagrożenie dla istnienia państwa.

Biorąc pod uwagę przestrzeń europejską, należy podkreślić, że geostrategiczne interesy są głównym czynnikiem umacniającym lub, wręcz przeciwnie, osłabiającym i niszczącym konkretne społeczności. Są one również siłą napędową współczesnych światowych procesów geopolitycznych i ich głównych tendencji – globalizacji i regionalizacji, charakteryzujących się relacją dialektyczną i jednością, które wyrażają się w definiowaniu geostrategicznych interesów krajów o różnej mentalności, poziomie rozwoju i roli we współczesnym świecie. Region staje się jednym z głównych podmiotów współczesnego porządku świata, neutralizując negatywne skutki globalizacji.

Sukces lub porażka współpracy regionalnej krajów regionu czarnomorskiego będzie w dużej mierze zależał od rozwiązania problemów natury ekonomicznej i politycznej, od tego, na ile kraje uczestniczące będą gotowe do współpracy na szeroką skalę w interesie wszystkich członków, i od tego, kto będzie liderem w regionie. Dlatego Ukraina musi się maksymalnie skupić na kluczowych punktach wzmocnienia swojej pozycji w regionie Morza Czarnego, przewyższając biurokratyczne i finansowe przeszkody, poprzez wykorzystanie doświadczeń europejskich i mechanizmy współpracy regionalnej i transgranicznej²¹.

²⁰ J. Freund, *L'essence du politique*, Paris 2003, s. 63.

²¹ I.M. Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System*, Cambridge–New York 1991, s. 59.

Wsparcie procesów demokratycznych w krajach regionu powinno również być jednym z głównych strategicznych kierunków udziału Ukrainy w rozwoju współpracy regionalnej. Demokratyzacja oznacza między innymi wzrost znaczenia opinii publicznej jako sposobu wyrażania interesów obywateli wobec władzy centralnej, jako mechanizmu prezentacji najbardziej palących i najważniejszych dla ukraińskich obywateli kwestii. Jednocześnie jednak globalne społeczeństwo informacyjne jest najbardziej podatne na mitologizację życia politycznego, ponieważ jedną z głównych funkcji mitologicznego postrzegania świata jest usuwanie i wygładzanie sprzeczności, zamiana podstawowych opozycji na inne – mniej ostre i łatwiejsze do przyjęcia. A dodać trzeba, że komunikacyjne środowisko w społeczeństwie transgresyjnym staje się coraz bardziej agresywne, coraz gęstsze, na odbiorcę „wali się” coraz większa ilość informacji i jest praktycznie niemożliwe potwierdzenie ich prawdziwości. Do tego, aby uporządkować przepływ informacji, jednostka wykorzystuje specjalny mechanizm wewnętrzny sortowania danych, algorytm, który wspiera stabilność jej wyobrażeń o otaczającym świecie. Tą konstrukcją jest mit.

Współczesne mity geopolityczne najpierw zmieniają ludzi, aby następnie móc regulować i kontrolować ich działania. Ludzie stają się ofiarami mitów bez większego oporu. Geopolityczna komunikacja w obecnym społeczeństwie informacyjnym to sfera wytwarzania i obrotu mitów geopolitycznych. Geopolityczny mit jest wykorzystywany do realizacji celów politycznych: walki o władzę, legitymizacji władzy, osiągnięcia dominacji geopolitycznej. Dlatego też w procesach modernizacyjnych oddziaływanie na emocje i myśli, reakcja na potrzeby mas stają się niezbędnym warunkiem dla legitymizacji pędu do władzy starych i nowych elit Ukrainy.

Zatem decydującą rolę w tworzeniu, funkcjonowaniu i zapewnieniu skuteczności geostrategicznych interesów odegra z jednej strony – uświadomienie wartości narodowych, idei i celów, odpowiadających materialnemu i duchowemu potencjałowi narodu, z drugiej zaś – ich umocnienie w politycznej, społecznej i gospodarczej organizacji społeczeństwa, w narodowym i kulturowym rozwoju, w praktycznej polityce. Geostrategiczne interesy narodowe, wartości i cele – oto trzy źródła, podstawowe siły napędowe systemu geopolitycznego, które określają jego treść, charakter, kształt i orientację²².

W dzisiejszym świecie geopolityka staje się nową ideologią, tym, co przeszkadza zbudować bezkonfliktowy świat, co strukturyzuje interesy w trzy składowe: geopolityczną praktykę, geopolityczną ideologię i geopolityczną dyscyplinę naukową. Właśnie one są integralną częścią świadomości społecznej, w której uzyskują teoretyczny wyraz różne interesy i wartości podmiotów życia społecznego²³. W nowej sytuacji międzynarodowej, dzięki zrównoważonej i dalekowzrocznej polityce, współczesna Ukraina ma wszelkie możliwości po temu, aby stworzyć mechanizm realizacji własnych interesów geostrategicznych.

²² J. Freund, *L'essence du...*, s. 215.

²³ S. Goyard-Fabre, *Nietzsche et la question politique*, Paris 2009, s. 17.

BIBLIOGRAFIA

- Ajami F., *Global Logic of the Neoconservatives*, Paris 2009.
- Ansart P., *Des ideologies politiques*, Paris 1994.
- Apter T., *Politics of Modernization*, Chicago 1965.
- Burns Y.H., *The Cambridge History of Medieval Political Thought*, Cambridge–New York 1988.
- Chantebout B., *Droit constitutionnel et science politique*, Paris 1980.
- Delury G.E., *World Encyclopaedia of Political Systems*, Harlow 1983.
- Eatson D., *The Political Systems*, New York 2003.
- Freund J., *L'essence du politique*, Paris 2003.
- Girardet E., *Mythes et mythologies politiques*, Paris 1986.
- Goyard-Fabre S., *Nietzsche et la question politique*, Paris 2009.
- Manning D.J., Robinson T.J., *The Place of Ideology in Political Life*, London–Dover 1985.
- Matloff M., *American Military History*, Washington 1973.
- Michel A., *Histoire des doctrines politiques à Rome*, Paris 1971.
- Michel B., *Un monde en mouvement*, Paris 1987.
- Miller D., *The Blackwell Encyclopaedia of Political Thought*, Oxford 1987.
- Strauss L., Cropsey T., *History of Political Philosophy*, Chicago 1987.
- Stutz F., Souza A.R. de, *The World Economy. Resources, Location, Trade, and Development*, Upper Saddle River 1998.
- Wallerstein I.M., *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System*, Cambridge–New York 1991.

Tłumaczenie Magdalena Romanowska